

ՍՎԵՏԱՆԱ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

բանասիրական գիրք. թեկնածու, ՀԱԻ

**ՏԻԳՐԱՆ ՆԱՎԱՍԱՐԴՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔՆ
ՈՒ ԲԱՆԱՅԱՎԱՔՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Տիգրան Նավասարդյանը ծնվել է Վաղարշապատում 1861 թ. փետրվարի 7-ին դպիր Ավետիս Նավասարդյանի ընտանիքում: Ուսումնասեր մարդ էր Ավետիս Նավասարդյանը, չնայած իր իսկ խոստովանությամբ՝ օրինավոր ուսում չի ստացել: Նրա միակ նպատակն էր, որ որդիները ազգի և ծնողների համար պիտանի զավակ լինեին: Կրտսեր որդուն՝ Տիգրանին, ուղարկում է Թիֆլիս, Բագրատ Նավասարդյանի (Տիգրանի հոր հորեղբոր որդին, դառնում է նրա հոգևոր հայրը) խնամակալությանը, ով այն ժամանակ գիմնազիայի 4-րդ, 5-րդ դասարանի աշակերտ էր: Իր նամակում Ա. Նավասարդյանը գրում է. «Մեղկ է, մեր երեխեն էսպես անխնամք մնա Վաղարշապատ գյուղումը, գոնե Ձեր շնորհիվ կարողանանք երեխային մեկ ուսումի արժանացնել: Ձեմ կարծում, մեկ մարդ ձեզ պիտի բարեկամ ունենա և անբախտ մնա այս լուսավոր աշխարհումը: Թող այս մեկը ձեզանով բախտավորվի»: Տիգրանի ապագայի հարցում բացառիկ դեր է խաղացել Բագրատ Նավասարդյանը: Նրա միջնորդությամբ Տիգրանը 1873 թ. ընդունվում է Ներսիսյան դպրոց՝ որպես որդեգիր: Հայրը՝ Ավետիս Նավասարդյանը, Բագրատին ուղարկած նամակներից մեկում գրում է. «Տիգրանը քո տնկած ծառն է»¹: Հետագայում Տիգրան Նավասարդյանի նամակներում անկեղծորեն, հայրության մեծարումով է ներկայացված Բագրատ Նավասարդյանը: «Դուք լա՛վ իմացեք, որ իմ միակ հույսը դուք եք: Միշտ մտածում եմ, որ ձեր միջնորդությամբ ես պետք է մարդ դառնամ, լավ ուսման ասպարեզի մեջ մտնեմ և ժամանակին կարողանամ օգնական լինեմ իմ խեղճ հորը, որի հույսը միակ ես եմ»² - գրում է Տիգրանը Բագրատին:

¹ Տե՛ս «Տիգրան Նավասարդյանի ներդրումը հայ բանագիտության ասպարեզում», Երևան, 1991, էջ 1:

² «Հայ ժողովրդական բանահյուսության արխիվ», FBI, 2645:

Ներսիսյան դպրոցում Տիգրան Նավասարդյանը առանձնակի ուշադրություն է դարձնում գերմաներենի և ֆրանսերենի ուսումնասիրությանը: Բագրատ Նավասարդյանը խնդրում է Տիգրանի գերմաներենի ուսուցիչ «արժանահիշատակ Գևորգ Աբովյանի որդուն» օգնել իրեն՝ խորությամբ տիրապետելու լեզվին: Կարճ ժամանակ անց նա կարողանում է վարժ կարգալ գերմաներեն և ֆրանսերեն: Այդ տարիներից էլ տարվում է Պուշկինի, Լերմոնտովի, Բերանտեի, Ժյուլ-Վեռնի, Կոպարևսկու ստեղծագործություններով: Նրան ոգևորել է մասնավորապես Բերանտեի «Առաքյալը» ստեղծագործությունը: «Բերանտեի, երևելի բանաստեղծի այս ճշմարտաքարոզ ոտանավորը կարգալով, կարևոր համարեցի միշտ ունենալ ինձ մոտ: Բերանտեն՝ ազատության այդ զինվորը, բողոքում է բռնության դեմ և ազատություն որոնում»³ - գրում է Տիգրան Նավասարդյանը:

Ներսիսյան դպրոցի աշակերտների հետ միասին նա «Հյուսիսափայլի» ակտիվ համակրողների շարքում էր⁴: Նա առանձնակի սիրով էր հետևում «Մշակի» և «Փորձի» համարներին, ծանոթ էր ուսուպիստ-սոցիալիստներ Ռուսսոյի, Ֆուլբրիեի, Պրուդոնի, Կաբեի փիլիսոփայական հայացքներին, կարդում էր գերմանացի մանկավարժներ Պեստալոցու և Լյուբենի աշխատությունները:

Տիգրան Նավասարդյանը սեր է տածել հարազատ ժողովրդի պատմության նկատմամբ: Մեծ հետաքրքրությամբ կարդացել է Ագաթանգեղոս, Փավստոս Բուզանդ, Մովսես Խորենացի, Եղիշե, Ղազար Փարպեցի. ոգեշնչվել հիշյալ պատմիչների գրքերում օգտագործված ավանդական բանահյուսության նշխարներով:

Ներսիսյան դպրոցում սովորելու տարիներից էլ ձևավորվում են Նավասարդյանի հասարակական-քաղաքական հայացքները: Նա մասնակցել է աշակերտական գաղտնի հավաքներին, արձագանքել նախորդ և իր ապրած ժամանակաշրջանի հասարակական մտքի առաջավոր գործիչների արձարծած հայրենասիրական և ազգային ազատագրական գաղափարներին: Նրա ժամանակակից Փիրումյանը գրում է. «Երբեք չեմ մոռանա այն մի շաբաթը, երբ 1876 թվին, ամեն օր, ժանդարմերիայի սպաներ էին գալիս Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ Արշակ Նահապետյանի կաբինետը և մանրամասն տեղեկություններ պահանջում հակապետական ուղղություն ունեցող, երրորդ դասարանի աշակերտ, մեր ապագա հեքիաթաբան Նավասարդյանի անցյալ և ժամանակակից կյանքի մասին»⁵:

³ «Институт археологии и этнографии» (այսուհետ՝ ИАЭ), FBI, 2978:

⁴ Տե՛ս «Մարտակոչ», Թիֆլիս, 1927, 85:

⁵ Նույն տեղում:

1876 թ. նա առաջին անգամ վտարվել է Ներսիսյան դպրոցից խոջիվանքի գերեզմանատանը ընկերոջ թաղման ժամանակ «Այժմյան կյանքը կյանք չէ, այլ՝ կատարյալ սպանդանոց»⁶ արտահայտությունը պատճառով:

Այդ տարիներից սկսած՝ նրա հայացքներում ձևավորվում էր հայ հեղափոխական գործիչների՝ «դեպի գյուղ» նշանաբանով շարժման գաղափարը: Պետք է գործել գյուղում և ժողովրդի մեջ: Պետք է մոռացություն մշտելից դուրս բերել դարավոր ավանդույթներով ու սովորություններով ապրող գյուղացուն: Հայ գրականությանը նյութ պետք է հաղորդել գյուղը⁷:

Արդեն գրական ասպարեզ էր մտել Վան-Վասպուրականը՝ հանձին Գարեգին Սրվանձտյանցի: Հրապարակի վրա էին Արիստակես և Սեդրակ Տեր-Սարգսյանների կողմից ներկայացված Հայաստանի հնագույն գավառների մշակութային արժեքները⁸:

Նորոգ հովերով ու գաղափարներով զինված՝ Ներսիսյան դպրոցի երրորդ դասարանի սան Տիգրան Նավասարդյանը նամակներով խնդրում է իր բարերար Բագրատ Նավասարդյանին օգնել իրեն՝ վերադառնալու Հայաստան, հաղորդակից լինելու իր հարազատ ժողովրդի կյանք ու կենցաղին, նրա ցավին ու վշտին⁹: Այդ առթիվ նա գրում է. «Թողե՛ք գնամ իմ սիրելի Հայաստանի նեղ օրին մասնակից ըլնեմ, Հայաստանը, իմ քաղցր Հայաստանը, մագնիսական զորություն էմ դեպի իրեն է քաշում: Մտցրել է իմ մատաղ սրտի մեջ անհանգստի կրակը ազգասիրական և կանչում է իր մոտ: Չեմ կարող չլսել նրա խոսքը: Փոխանակ այստեղ մնալու, գնամ Հայաստան ման գամ, գնամ խնկելի մոխրակույտերի վրա դառն արտասուքներ թափեմ»¹⁰:

«Ինչո՞վ օգնել իմ տառապյալ ժողովրդին». այս միտքը հանգիստ չէր տալիս 15-ամյա պատանուն: Բագրատ Նավասարդյանին նա թախանձագին խնդրում է. «Ձեր ոտներն ընկած աղաչում եմ, ինձ մի լիս ու ճար արեք, մինչև երբ պետք է ես տանջվեմ իմ պատվական ազգի սիրով, ինչ օգուտ տամ ազգիս: Ուսում, գիտություն չունիմ, որ ազգիս ուսուցանեմ, ինչ անեմ, ինչ, ասացեք, խնդրեմ»¹¹:

Իր ժողովրդի ճակատագրով մտահոգ պատանու համար նպատակ է դառնում ասպարեզ հանել հայրենի Վաղարշապատի ու Հայաստանի

⁶ ԻԱՅ, FBI, 2978.

⁷ ՏՆՍ ԻԱՅ, FBI, 2611:

⁸ ԻԱՅ, FBI, 2945.

⁹ ՏՆՍ ԻԱՅ, FBI, 1751:

¹⁰ ԻԱՅ FBI, 1827.

¹¹ ԻԱՅ, FBI, 3927.

մնացած գավառների մտավոր և հոգեւոր հարստութիւնները: «Ողջ Հայաստանը ման գալով՝ ես պետք է ժողովեմ հանելուկներ, ավանդութիւններ, անեծքներ, օրհնանքներ, հեքիաթներ և այլն, որոնցից այժմ մոտ 15-20 թերթ գրած ու ժողոված կա մոտ: Մի խոսքով, ինչ որ ժողովրդի բերանում ավանդութեամբ մինչև այժմ մնացել է ու ժամանակի կոպիտ ժանիքներին պիտի կուլ գնա, հարկավոր է շուտ ազատել նրան այդ անդառնալի կորստից: Այդ ես եմ հանձն առնում, չնայած շատ անպատրաստ եմ դրա համար, բայց հույս ունեմ, որ այժմ ինձ կօգնեն այս սուրբ գործում»¹²:

Տիգրանը Բագրատի խորհրդով, 1876 թ. արձակուրդներից սկսած, Վաղարշապատում ձեռնամուխ է լինում բանահավաքչական աշխատանքների, որը և դառնում է հետագայում նրա ամենասիրած զբաղմունքը: Օժտված հարազատ ժողովրդի կյանքի ու կենցաղի իմացութեամբ՝ արձակուրդներից հետո նա վերադառնում է Թիֆլիս, շարունակում ուսումը Ներսիսյան դպրոցում: Դեմոկրատական-հեղափոխական հայացքներով զինված պատանին, սակայն, չէր կարող նվիրվել միայն իր ուսումնական պարապմունքներին¹³: 1876 թ. փետրվարի 21-ին Բագրատ Նավասարդյանի գրած նամակից երևում է, որ պատանի Տիգրանին հալածում են դպրոցում իր ազատասիրական գաղափարների համար: «Տեսուչը ամեն օր հարց ու պատասխան է անում: Այս ամենը անտանելի է ինձ համար, դժոխային կյանք: Լավ է մի անգամ մեռնել, քան թե այսպես ապրել, լավ է ազատ մեռնել, քան թե ամեն րոպե կասկածելու երկուց կրել: Ես ազատութիւն եմ սիրել, ոչ թե ստրկութիւն: Մի խոսքով, ուր կամենում եք ուղարկեք, մինչև անգամ դեպի մահ կերթամ, բայց այստեղ մի վայրկյան էլ չեմ մնա, չեմ մնա ու չեմ մնա»:

Տ. Նավասարդյանը աշակերտական տարիներից տոգորված էր Խաչատուր Աբովյանի, Միքայել Նալբանդյանի դեմոկրատական-հեղափոխական հայացքներով և Բագրատ Նավասարդյանին ուղարկած նամակում գրում է. «Իմ սուրբ նպատակը իմանաք, որ պետք է նրանց գնացած շավղով գնամ: Ազգի համար նվիրվել եմ, ազգի համար էլ պիտի մեռնեմ: Մեր անմահ Հայաստանը, մեր որբուկ Հայաստանը, հարյուրավոր տարիներ հեծում է օտարների լծի տակ: Ու՞ր եք, Նալբանդյաններ և Աբովյաններ, ձեր գերեզմանի քարը դեն ձգեք ու եկեք քարոզենք ազգին դեպի միութիւն, դեպի սեր, դեպի ազատութիւն»:

¹² ԻԱՅ, FBI, 2459.

¹³ Այս և հաջորդ էջերում բերված բոլոր տեղեկությունները վերցված են ԻԱՅ, FBI, 3011 փաստաթղթից:

1879 թ. Նավասարդյանը, իր սենյակում նստած, «Հյուսիսափայլ»-ի 1864 թ. համարներից մեկն էր կարդում, երբ ոստիկանները ներխուժում են, խուզարկում սենյակը և ձերբակալում նրան: Երկրորդ անգամ Ներսիսյան դպրոցից արտաքսվում է որպես քաղաքական հանցագործ և բանտարկվում Մետեխի բանտում: Սկզբնական շրջանում նրան թվում էր, թե շուտով կազատվի բանտից. «Ես հանցավոր չեմ, ճշմարտությունն է միայն հանցանք գտնում իմ մեջ», - իր արդարացի բողոքն է ուղղում բարերարին՝ Բագրատ Նավասարդյանին: Վերջինս սփոփում է նրան հետևյալ խոսքերով. «Ա՛յ որդի, մի հուսահատվիր, ես գիտեմ, քո հոգին արդար է, շուտով, ասում են, քեզ կազատեն»: Փոխարքայի կարգադրությամբ նա դատապարտվում է 6 ամսյա կալանքի, որից հետո ենթարկվում ոստիկանության վեցամսյա հսկողության: Նա մեղադրվել է Միքայել Նալբանդյանի «պատկերը» վիմագիր տպելու և հինգ հարյուր օրինակ «Ազատն աստված» երգի հետ միասին տարածելու համար:

Մետեխի բանտն ընկնողն այլևս չէր վերադառնում: Նավասարդյանն այդ շրջանում հոգեկան ծանր ճգնաժամ է ապրում: Բանտային կյանքը նրա համար մահ էր. «Ես ուրախությամբ կբարձրանամ մահվան կախաղանը և այն ավելի երջանիկ դրություն է, քան թե՝ բանտի պատերի մեջ, զուրկ մարդկային ազատությունից: Հառաչել, լալ, արտասվել և ... չքանալ այսպիսի ծաղկափթիթ հասակի մեջ: Մահ, մահ, որքան քաղցր ես դու բանտի պատերի մեջ: Այո՛, ես ուրախությամբ կըմպեմ քո դառնության բաժակը, մահ, եկ հասիր ինձ և ազատիր այս դառն վիճակից»: Նրան սարսափեցնում էր այն միտքը, որ իրեն ևս կվիճակվի իր սիրեցյալ Նալբանդյանի ճակատագիրը. «Բանտի առջև պիտի կանգնի Սիբիր տանող սև կառքը, ուր իմ սիրելեաց վիճակվել է նստիլ: Այո՛, այո՛, տխուր կառքն է, որ Մ... Ն..., Խ... Ա ... և սոցա նման շատ ազատության զինվորների ուղարկել է դեպի անհայտության երկրի սառնամանիքները»:

Նավասարդյանի համար դժվար էր դիմանալ բանտի մռայլ պատերի մեջ տիրող անիրավություններին: «Հարկավոր է ունենալ զգացմունք, մտքի և գրչի ազատություն, որ այդ ամենը կարողանամ նկարագրել յուր գույներով», - գրում է Տիգրան Նավասարդյանը:

Մետեխի բանտը չընկճեց պատանի Տիգրանի ոգու արիությունը. «Թող նոքա բռնաբարին, չարչարին իմ մարմինը, սակայն հոգիս, սիրտս, զգացմունքս միշտ ազատ են եղել թե՛ բանտի պատերի մեջ, թե՛ գերության շղթայի, թե՛ մահվան կախաղանի առջև»:

Մետեխի բանտում փակված պատանին խորապես հավատում էր պայծառ ապագային: Պատահական չէ, որ նա կարդում էր այնպիսի ստեղծա-

գործողություններ, որոնցում հերոսը ջերմ սիրով ու հավատով էր պատկերացնում իր ապագան: Բանտում նա բազմիցս բարձրաձայն արտասանել է Ալեքսանդր Սոկոլովի «Բուլղարուհու ողբը իր որդու գերեզմանին» ոտանավորը. սրտառուչ մի երգ, որում հերոսը՝ գեղջկուհին, ողբալով որդու կորուստը, միաժամանակ չի կորցնում հույսը գալիքի նկատմամբ:

Տիգրան Նավասարդյանը հավատում է, որ մի օր ի հայտ կգա ճշմարտությունը. «Մարդկային այդ նվիրական գեները չի կարող ընկճել բարոյականին, և կգա մի օր, երբ վերջինս կստանա յուր հաղթական պսակը»:

Բագրատ Նավասարդյանը քիչ ջանք չի խնայել նրան բանտից ազատելու համար: Բժիշկ Մարգարյանի միջնորդությամբ Նավասարդյանին տեղափոխել են հոգեբուժարան՝ հետևյալ մակագրությամբ. «Մեղմադձային հիվանդության պատճառով ուղարկել գժանոց»: Սա բանտից ազատվելու միակ ելքն էր: Հոգեբուժարանում անհամեմատ ավելի ազատ էր: Այնտեղ բարեկամները, ազգականներն ու ընկերները կարող էին գնալ տեսության: Որոշ ժամանակ անց նրան բանտից ազատում են. Տիգրանի համար դա մեծ ցնծություն էր. «Ահա ազատության գիրկն եմ գնում, անգուլթ պարիսպներ, և հույսով եմ, որ դարձյալ չեմ տեսնի ձեր արյունոտ երեսը, չեմ կամենում ասել ձեզ մնաք բարյավ, այլ մնաք չարյավ, որովհետև ձեր պատերի մեջ տանջանք և չարիք էր բովանդակում: Այո՛, իմ վերջին հրաժարականը տալով ձեզ՝ հիմնովին խորտակում եմ ցանկանում»:

Հոգեբուժարանում Նավասարդյանի համար համեմատաբար նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին. «Խոսելու, գրելու իրավունք ստացա և ես ինձ երջանիկ եմ զգում, չնայած դարձյալ բանտարկության մեջ եմ գտնվում»: Այնտեղ նա թարգմանում է Ֆրանց Հոֆմանի «Ձնով ծածկվածները» մանկական պատմությունը Սիվիլիո-Բիվիլիո ծածկանվամբ «ոստիկանությունը ցրելու համար», - ինչպես գրում է հետագայում Բագրատ Նավասարդյանը: Այնուհետև շարադրում է իր «Հիշատակարանը», որը Տ. Նավասարդյանի մտքերը, անմիջական ապրումները, տրամադրություններն ու հույզերն արտահայտող տարեգրություն է: «Հիշատակարանում» ընթերցողի առջևում է քաղաքական կյանքը, մանկավարժությունը, թատրոնը, գիրքը, պարբերական մամուլը, թարգմանական գրականությունը, պատմագրական տվյալները /քաղվածաբար բերված տարբեր ամսագրերից/, նույնիսկ վիճակագրությունը:

«Հիշատակարան»-ն սկսվում է Նավասարդյանի կյանքի ողբերգական շրջանի հուզիչ նկարագրությամբ. «Բանտ, չղթա, կախաղան, մահվան բոթաբեր զանգակներ, անգթություններ, բռնություններ, սորանով ի է իմ հիշատակարանը», ապա՝ դատապարտելու և ազատության հա-

մար իր կյանքը զոհեցրել է հետեւյալ կոչով. «Քանի կենդանի եմ, գրիչս ձեռքիս պիտի միայն քարոզիմ ճշմարտություն, գրիմ, բողոքիմ բռնության, տգիտության և խավարի դեմ»:

Հոգեբուժարանում Նավասարդյանը կենդանի հետաքրքրություն է հանդես բերում նաև դրսի հասարակական կյանքում տեղի ունեցող իրադարձությունների հանդեպ:

Հոգեբուժարանից դուրս գալուց հետո նա նորից է ձեռնամուխ լինում բանահավաքչական աշխատանքների, սակայն չի կարողանում իրագործել իր առջև դրված նպատակներն առանց Բագրատ Նավասարդյանի օգնության: Նրան գրում է. «Իրավունք տվեք գնամ Հայաստան, ման գամ ու այնտեղ եղած բոլոր հանելուկները, հեքիաթները հավաքեմ, որոնցից այժմ էլ բավականին ունիմ, որի համար ինձ հասկացողներն էլ խորհուրդ են տվել, բայց առանց ձեր խորհրդի այն չի իրագործվի: Այս մի երկու ամիս կփողվիմ ու վերջը լավ բան դուրս կգա ու արժանի կլինի տպագրության»:

Նույն թվին նա հրատարակում է «Բառգիրք արարատյան բարբառի» գիրքը, որը պարունակում է «յուր մեջ բացի բուն ժողովրդական բառերից, ոճերից և դարձվածներից՝ նաև այն դժվարիմաց բառերի բացատրությունները, որոնք հանդիպում են մեր՝ մինչև այսօր հրատարակած (Արարատյան բարբառով) ավանդությունների մեջ», - գրում է Տ. Նավասարդյանը: Սույն բառերը, ոճերը, դարձվածները և այլն, ժողովված են «բացառապես Վաղարշապատ գյուղում»: Նա բերում է գյուղատնտեսական գործիքների ու նրանց առանձին մասերի, թռչունների ու կենդանիների, բույսերի ու պտուղների, ծառ ու ծաղկի տարբեր տեսակների բուն ժողովրդական-բարբառային անվանումները, որոնք համարյա չկային գրական լեզվում:

Տիգրան Նավասարդյանը բանահյուսական նյութերի հավաքումով նպաստել է նաև մեր գավառաբարբառների գրառմանը: Մ. Աբեղյանը բարձր է գնահատել նրա ծառայությունը և Արարատյան բարբառով գրառած բնագրերը դիտել որպես հիշյալ բարբառի արժանահավատ ու վստահելի աղբյուր:

Դժվար է եղել Տ. Նավասարդյանի ոչ միայն բանահավաքչական, այլև հրատարակչական գործունեությունը: Մեծ դժվարությունների հետ էր կապված ժողովածուներում տեղադրված տարբեր գավառներից և տարբեր բանահավաքների կողմից գրառված նյութերի հրատարակությունը: Պետք էր ծանոթ լինել ոչ միայն տվյալ բարբառին, այլև վստահ, որ ժողովրդի բերանում իսկապես հենց այդպես է պատմվում հեքիաթը կամ առասպելը: Պետք է ունենալ գրականագետի հատուկ պատրաստվածություն, որին, ինչպես հայտնի է, Նավասարդյանի ժամանակը չբավարարեց: Նա հաղթա-

հարել է այդ դժվարությունները՝ տարիների ընթացքում ձեռք բերելով մեծ հմտություն:

1881 թ. նա ձեռնամուխ է լինում հրատարակչական աշխատանքների: 1882-1884 թթ. հրատարակում է «Հայ ժողովրդական հեքիաթների երեք գիրք» և «Հայ ժողովրդական ավանդություն» վերնագրով մեկ ժողովածու: 1885 թ. ընդհատվում են նրա հրատարակչական աշխատանքները: Նույն թվին մեկնում է ժնև՝ բարձրագույն կրթություն ստանալու: Ինժեների մասնագիտությունը վերադառնում է Թիֆլիս և երկար տարիներ աշխատում տեղի քաղաքային ջրմուղում: Ժնևում եղած ժամանակ սովորել է գրաչարություն, մեծ օգնություն է ցուցաբերել «Հնչակ» կուսակցության կազմակերպմանը, շարել «Հնչակ»-ի առաջին համարը: Ժնևից վերադառնալուց հետո նա նորից է ձեռնամուխ եղել բանահավաքչական և հրատարակչական աշխատանքների: Իր հեքիաթների մեծ մասն ինքն է շարել հայտնի Մովսես Վարդանյանի տպարանում, որտեղ նա անընդմեջ գրաչարի պաշտոն է կատարել: Կյանքի վերջին տարիներին Թիֆլիսի քաղաքային վարչությունում վարել է հասարակ պաշտոն: Ծերության կենսաթոշակ էր ստանում Վրաստանի Խորհրդային կառավարությունից: Տիգրան Նավասարդյանը մահացել է 1927 թ. ապրիլի 12-ին Թիֆլիսում. թաղված է Խոջիվանքի գերեզմանատանը:

РЕЗЮМЕ

В историю армянской фольклористики второй половины XIX – начала XX вв. Тигран Навасардян вошел не только как собиратель фольклора, но и как организатор и вдохновитель собирательского дела. В Восточной Армении по следам Г. Сrvандзтынца последовал именно Т. Навасардян. Если опубликованные сборники Г. Сrvандзтынца послужили примером для многих собирателей, то Т. Навасардян вместе с собиранием фольклора, своим организаторским талантом сплотил вокруг себя многих энтузиастов этого дела.

SUMMARY

In the history of the Armenian folkloristics of the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries Tigran Navasardyan appeared not only as folklore collector, but also organized and inspired to collect works. In Eastern Armenia it was only T. Navasardyan who continued the works of G. Servandzetyants. If G. Servandzetyants, with his published works, became an example for many folklorists, T. Navasardyan brought together many collectors, due to his organizing talent.